

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота магістра

з теми: «Молдавський вектор зовнішньої політики гетьмана Богдана Хмельницького: його роль в процесі реалізації української державної ідеї середини XVII ст.»

Виконав: здобувач 2 курсу
групи Ist1-M22z
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Марцинишен Дмитро Анатолійович

Керівник:
Газін В. В., доктор історичних наук,
доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Огляд джерел.....	13
1.3. Методологія дослідження.....	15
Висновок до розділу 1.....	17
РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ МОЛДАВСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО.....	19
2.1. Молдавський трон для українських козаків.....	19
2.2. Молдавське князівство в сфері уваги Северина Наливайка.....	33
Висновок до розділу 2.....	41
РОЗДІЛ 3. МОЛДАВСЬКА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	43
3.1. Основні завдання молдавської політики гетьманського уряду Богдана Хмельницького.....	43
3.2. Молдовські походи військ Б. Хмельницького та Т. Хмельницького.....	49
3.3. Молдавська політика в контексті придунайського зовнішньополітичного вектору українськго Гетьманату.....	71
Висновок до розділу 3.....	75
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодні різні питання історії України набувають нової актуальності, що пов'язано з московсько-українською війною, яка фактично розпочалася у 2014 р. з анексії московією Криму, а з 24 лютого 2022 р. переросла у повномасштабну агресію москви проти незалежної європейської держави, якою є Україна. Власне сьогодні українська історична наука утримує свій фронт, фронт проти московських фальсифікацій історичного минулого, фронт, який має створити мотивацію для всього нашого народу. Українці сьогодні ведуть боротьбу не лише за незалежність своєї держави, не лише з існування української нації, а й за всю Європу, за демократичні цінності, як формувалися протягом віків, за принципи свободи, рівності, взаємоповаги тощо. Поряд з нами стоять наші союзники. Це США, Велика Британія, Німеччина, Польща, Литва та багато інших демократичних цивілізованих держав. Серед них і один з наших близьких сусідів та держава, яка має давні й тісні стосунки з Україною. Це – Молдова. Слід відзначити, що саме спільна боротьба проти московської імперської агресії, значною мірою, поєднує нас з Молдовою, як і з Польщею, Литвою та ін. Що ж до періоду XVII ст., то в історії України він є періодом надзвичайно складним як в сенсі внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних процесів. Саме на цей період припав черговий етап українського державотворення. Це був період, пов'язаний зі становленням та активним виходом на історичну арену українського козацтва, яке очолювалося визначними козацькими ватажками, що постали не лише в якості талановитих воєначальників, а, насамперед, - державних діячів. Був це час, коли на українських землях розпочалася Національна революція, у результаті якої було визволено значну частину України від польсько-шляхетського панування та створено Українську козацьку державу під назвою Військо Запорозьке. Творцем її, по праву, можна вважати Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького, який сформував основні

положення української державної ідеї та змусив український народ вступити у боротьбу за її реалізацію. Українська козацька держава формувалася в надзвичайно складних геополітичних умовах, що стало одним з визначальних факторів, що впливали на перебіг політичних, військових та соціально-економічних процесів в Україні. Боротьба між сусідніми державами за вплив на український уряд (за вирішення «українського питання») значною мірою визначала політику як гетьмана Богдана Хмельницького, так і наступників його.

Україна опинилася у своєрідному «трикутнику смерті» (Польща, Московія та Крим, за яким стояла могутня Османська імперія), коли жодна з цих держав не була зацікавлена в тому, щоб існувала могутня держава на українських землях. Відтак Військо Запорозьке було фактично позбавлене шансів на незалежне життя. За таких умов перед українським Гетьманатом постала першочергова проблема налагодження союзних стосунків з сусідніми державами. Це могло гарантувати відносну стабільність, як всередині козацької України, так і ззовні. Гетьман шукав шляхів для реалізації своєї державної програми. Шляхи ж полягали у лавіруванні між різними силами, що визначали політичний клімат в регіоні Центральної та Східної Європи (ЦСЕ), у пошуку компромісів та укладенні довгострокових, чи ситуативних військово-політичних об'єднань. Як наслідок, маємо у цей час низку міжнародних угод, коаліцій, в яких фігурували Московська держава, Швеція, Валахія, Трансільванія, Османська імперія, Кримське ханство, а також Молдавське князівство. Власне Молдова відіграла в ході Української національної революції сер. XVII ст. досить помітну роль. Відтак, на нашу думку, без всебічного дослідження особливостей цих відносин українського Гетьманату з керівництвом Молдовського князівства, участі українських військ в молдавських подіях, обставин та наслідків загибелі Тимофія Хмельницького, старшого сина Великого гетьмана, не можна відтворити цілісну картину розвитку Української національної

революції XVII ст. та міждержавних відносин в регіоні Центральної та Східної Європи.

Сьогодні українськими та зарубіжними істориками активно досліджуються різноманітні питання, які пов'язані з історією Української революції сер. XVII ст. Цікавість до даної проблематики можна пояснити кількома чинниками. По-перше, це наявність значної кількості «білих плям» в дослідженні цих подій. Остання пов'язана з тотальною заідеологізованістю московської, а надалі радянської історичної науки (панування переяславського міфу, тенденційна ідеологічно зумовлена характеристика діячів історії України, замовчування та фальсифікація процесу українського державотворення, свідоме перекручування діяльності одного з найвизначніших гетьманів України середини XVII ст. – Богдана Хмельницького). Другий чинник – це те, що сьогодні неабиякий інтерес викликають різні аспекти українського державотворення, боротьби за незалежність, визвольної війни. Це пояснюється схожістю сучасних суспільно-політичних процесів в Україні з минулими подіями історії України. Третій чинник це те, що сьогодні з відкриттям раніше недосяжних архівів, виданням заборонених радянськими ідеологами праць визначних істориків минулого, сучасні науковці отримали нагоду здійснювати наукові пошуки, оприлюднювати їх результати.

Власне це й визначає **актуальність** дослідження та вибір теми магістерської роботи: **«Молдавський вектор зовнішньої політики гетьмана Богдана Хмельницького: його роль в процесі реалізації української державної ідеї середини XVII ст.»**.

Отже, дослідження політики українського Гетьманату відносно Молдавського князівства, на нашу думку, є важливим елементом комплексного вивчення подій історії Української революції XVII ст.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика українського гетьманського уряду Богдана Хмельницького, спрямована на формування сприятливих міжнародних умов для перемоги над Річчю Посполитою та і

утвердження незалежної української козацької держави Війська Запорозького.

Предметом дослідження є формування, розвиток та генеза та особливості розвитку українсько-молдавських відносин періоду гетьманування Б. Хмельницького.

Хронологічні межі дослідження. Кваліфікаційне магістерське дослідження охоплює період з 90-х рр. XV ст., часу, коли розпочалися перші спроби з боку українських козаків активно впливати на розвиток політичної ситуації в Молдові (акції Дмитра Байди-Вишневецького, Самійла Кішки, Івана Підкови...), до 1657 р., часу завершення гетьманування Богдана Хмельницького.

Метою дослідження є з'ясування завдань, суті, особливостей та результатів молдавської політики гетьмана Богдана Хмельницького.

Для досягнення поставленої дослідницької мети передбачається розв'язання таких **завдань**:

- охарактеризувати основні джерела та проаналізувати історіографію проблеми;
- дослідити розвиток українсько-молдавських відносин з 90-х рр. XV ст. – до 1648 р., часу, коли розпочалася Українська національна революція;
- з'ясувати передумови формування молдавського напрямку в зовнішній політиці українського Гетьманату Б. Хмельницького;
- прослідкувати зв'язок молдавської політики гетьмана з внутрішніми державотворчими процесами;
- проаналізувати перебіг та результати першого та другого молдавських походів Богдана Хмельницького;
- визначити місце українсько-молдавських відносин в системі міжнародної політики в регіоні Центрально-Східної Європи в середині XVII ст.

- проаналізувати військові та політичні наслідки молдавської політики українського Гетьманату Богдана Хмельницького, її вплив на геополітичне становище козацької України 50-х рр. XVII ст.

Практичне значення магістерського дослідження полягає в тому, що його матеріали, основні висновки й положення корегують й уточнюють існуючі знання з цілого ряду питань історії Української національної революції XVII ст. Водночас, їх можна використати для підготовки, навчальних посібників, лекційних курсів з історії України у ЗВО, а також для підготовки тематичних занять.

Методологічною основою роботи стали принципи історизму й наукової об'єктивності, що дало змогу уникнути упереджених, заідеологізованих, політично заангажованих підходів. Для реалізації дослідницької мети використані проблемно-хронологічний, а також порівняльно-історичний методи, що дало змогу не лише простежити розвиток міждержавних відносин Молдови й України в період Української революції сер. XVII ст., а й виявити логічний зв'язок між військовими та політичними подіями в козацькій Україні та Молдові, проаналізувати їх причини й наслідки. Досліджувана проблема висвітлюється нами комплексно, що цілком відповідає науковому принципу системності. Автор, сповідуючи принцип світоглядної толерантності, з повагою ставиться до позицій та думок, які не співпадають з його власними.

Структура роботи визначається її завданнями та метою, об'єктом та предметом дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

З початком в Україні національної революції та утвердженням держави Війська Запорозького українським гетьманським урядом проводилася активна зовнішня політика спрямована на забезпечення процесу українського державотворення та створення найсприятливіших умов для завершення революції та досягнення основної цілі – утвердження соборної та незалежної Української держави.

Одним з напрямків зовнішньої політики Богдана Хмельницького були стосунки з країнами придунайського регіону, зокрема з Молдавією. Особливий акцент на Молдавії був зумовлений декількома чинниками. По-перше, територіальна близькість та стратегічна важливість розташування цього князівства (Союз з Молдовою був надзвичайно важливим з огляду на продовження війни проти Польщі). По-друге, конфесійна спорідненість (православна релігія). По-третє, традиційно тісні молдавсько-українські (козацькі) зв'язки та інтенсивні контакти, які сформувалися ще з кінця XV ст..

Козацтво як військова сила зробило значущий вплив на політичну історію Молдови. В цій ролі воно починає проявляти себе поблизу молдавської межі ще з 10-х - 20-х рр. XVI в., поступово роблячи весь більший військовий вплив на політичну ситуацію, як в Молдові, так і в Північному Причорномор'ї. Військові вилазки козаків проти Кримського ханства, Османської імперії, Молдови, Валахії, Москви і Речі Посполитої впродовж XVI в. почали частішати, а їх масштабність, тривалість походів – збільшуватися.

Першим козацьким ватажком, який з опорою на запорізьке козацтво вирішив зайняти молдавський трон, і хто випробував дії козацтва як військово-політичну силу на молдавському напрямі, був український князь Дмитро Вишневецький (Байда). Пізніше такі спроби відбулися в 1563 р. та в 1577-1592 рр.

Дана практика була продовжена в свій час і Богданом Хмельницьким. Виношуючи плани формування в козацькій Україні монархічної форми правління та утвердження правлячої династії Хмельницьких, саме встановлення родинних зв'язків з династією молдавського господаря український гетьман розглядав як шлях досягнення цієї мети. Цьому сприяти мало те, що в Молдавії склалася практика, коли зайняти трон міг будь-хто, в тому числі, виходець з середовища запорізького козацтва.

Хмельницький спробував заснувати козацько-молдавську династію, оженивши свого сина Тимофія на доньці молдавського господаря Василя Лупу, Розанді.

Проте зовнішньополітичні прорахунки, загострення стосунків всередині Придунайського регіону, недосвідченість самого старшого сина Богдана Хмельницького не дали змогу здійснитися планам Богдана Хмельницького. Смерть Тимоша, розрив стосунків з Молдовою і оформлення антиукраїнського молдавсько-польського альянсу поставило козацьку Україну на межу краху, що й зумовило активні пошуки гетьманом нового союзника, яким виступила в цей час Московська держава.

Унікальність відносини українського уряду Б. Хмельницького з Молдовою полягає в тому, що на відміну від інших держав, з якими гетьман підтримував відносини дипломатичними методами (відправлення листування чи посольств), питання, пов'язані з Молдовським князівством вирішувалися переважно військовими способами.

Проаналізувавши усі плани гетьмана щодо цієї придунайської держави, можна говорити про існування масштабного молдавського проекту Б. Хмельницького.

Можна виокремити декілька основних цілей, які склали основу такого проекту. Насамперед, на нашу думку, завдання полягало в тому, щоб схилити молдавського господаря Василя Лупу до військово-політичного союзу з козаками, а також відмову князівства від підтримки Польщі. У випадку виконання цього першого пункту відкривалися хороші перспективи.

Серед них відзначимо – породичання з монаршими родинами Європи (це би підвищило авторитет козацької держави та дало підстави на претензії на владу у Молдові чи Україні); зближення у відносинах з іншими придунайськими державами (Семигороддя, Валахія); можливість прихилити на свій бік Я. Радзивіла (фактично володаря Великого Князівства Литовського) тощо. Проте, на жаль, реалізувати ці плани вдалося лише частково. «Молдавський проект» вимагав великих військових зусиль та ресурсів козацької держави. Крім того, якщо початок його реалізації був досить успішним, то пізніше це призвело до ряду проблем. Так, Я. Радзивіла не вдалося схилити на свою сторону. Замість зближення Семигороддя та Волощиною відбувалася агресія останніх проти Молдови з метою заміни В. Лупу на С. Георгіцу. Захист свого союзника вимагав відправлення до князівства частини козацьких військ, які були потрібні на центральному фронті бойових дій. Важким ударом для Великого українського гетьмана стала загибель під час облоги Сучави його старшого сина Тимоша.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ , 1971. 200 с.
2. Величко С. В. Літопис. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. Т. 1. 1620-1647 гг. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. 587 с.
4. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. Т. 2. 1648-1651 гг. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. 560 с.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. Т. 3. 1651-1654 гг. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. 647 с.
6. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.1 (1648-1649 рр.). Київ : НАНУ, 2012. 680 с.
7. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.2 (1650-1651 рр.). Київ : НАНУ, 2013. 693 с.
8. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.3 (1651-1654 рр.). Київ : НАНУ, 2014. 424 с.
9. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.4 (1655-1658 рр.). К.: НАНУ, 2015. 540 с.
10. Документи Богдана Хмельницького / [упор. І. Крип'якевич, І. Бутич]. Київ : Вид.-во АН УРСР, 1961. 740 с.
11. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / [АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР;

12. Каменецкая хроника <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Kamenec/frametext.htm>
 13. Киевская летопись (1241-1621). URL : http://vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1620-1640/Kiev_let/text.htm
 14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во Знання" України, 1992. 192 с.
 15. Літопис Самовидця . Київ : Наукова думка, 1971. 205 с.
 16. Полное собрание русских летописей. Т. 32. Москва : Наука, 1975. 234 с.
 17. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. Київ : Наук. думка, 1992. 333 с.
 18. Щоденник Еріха Лясоти. URL : <http://inskoz.iatp.org.ua/book/las.htm>
- Літертура:**
19. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50 - 70-ті роки XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.
 20. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ : Варта, 1994. 96 с.
 21. Артамонов В. А. Очаги военной силы украинского народа в конце XVI – нач. XVIII в. *Белоруссия и Украина: История и культура*. Москва : Наука, 2003. С. 59-66.
 22. Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б.Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648-53 гг.). *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII ст.* Київ : Інститут історії України НАНУ, 2000. С.197-206.
 23. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ : Час, 1993. 656 с.
 24. Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. Київ : Вид-во «Станий світ» : Вид. Т. Мосієнко, 2006. 256 с.

- 25.Брехуненко В. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького. Укр. іст. журнал. 1995. № 4. С. 87–92.
- 26.Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656). *Архіви України*. 1966. № 3. С. 62-66.
- 27.Винар Л. Молдавська концепція Богдана Хмельницького в роках 1648-1653. *Козацька Україна: Вибрані праці*. Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж, 2003. С. 309-311.
- 28.Голобуцький В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Київ : Госполитиздат УССР, 1962. 360 с.
- 29.Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
- 30.Гонца Г. В. К истории молдавско-турецких отношений начала XVI в. *Россия, Польша и Причерноморье в XV – начало XVIII в.* Москва : Наука, 1979. С.53-61.
- 31.Гонца Г.В. Общие и особенные черты в положении Молдавии и стран балканського полуострова в системе господства Османской империи (до конца XVI в.). *Молдавский феодализм: Общее и особенное*. Кишинев : Штиинца, 1991. С. 94-130.
- 32.Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 462 с.
- 33.Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2001. 533 с.
- 34.Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Київ : Либідь, 1990. 400 с.
- 35.Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1995. Т. VII. 624 с.
- 36.Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1996. Т. VIII. 856 с.

37. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1998. Т. IX-I. 408 с.
38. Гурбик А. Україна і трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції. *Україна – Угорщина : спільне минуле та сьогодення*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005 р.) / [відп. ред. В. А. Смолій]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2006. С. 134–153.
39. Гурбик А. Український гетьманат в умовах Віленсько-раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: історіографічний аспект проблеми. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2008. Вип. 8. С. 195–219.
40. Дамьян В. Украинское казачество в политической истории Молдавского княжества (вторая половина XVI – начало 80-х гг. XVII в.). Дис. доктора ист. наук. Кишинэу, 2007. 175 с.
41. Дробіна Л. Формування українсько-молдавських відносин у 1650 р. URL : <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/251338.pdf>
42. Исторические связи народов СССР и Румынии. Т.1. Москва : Наука, 1965. 363 с.
43. История Русов или Малой России. Москва : В Университетской Типографии, 1846. 257 с.
44. История стран Азии и Африки в средние века. Москва : Изд. Московского университета, 1960. 560 с.
45. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. Киев : Радуга, 2004. 843 с.
46. Крип'якевич І. Історія Українського війська. Ч.1. Львів : Видання Івана Тиктора, 1936. 288 с.
47. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / [відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич]. 2-е вид., випр. і доп. Львів : Світ, 1990. 408 с.

48. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва. *Український історик*. 1969. № 1-3. С. 23-37.
49. Лепявко С. Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561-1595). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2000. 35 с.
50. Лепявко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів : Сіверянська думка, 1996. 288 с.
51. Маркевич Н. История Малороссии. Москва : Тип. Августа Семена, 1842. Т. 2. 673 с.
52. Матях В. Тиміш Хмельницький. *Полководці Війська Запорозького*. Київ : Видавничий дім «КМ Academia», 1998. С. 365-367.
53. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ : ВПОП «Дніпро», 1996. 262 с.
54. Молдавия в эпоху феодализма. Т. III. Кишинев, 1982. 405 с.
55. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Комарніцький, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
56. Незнайома Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба \ В. Горобець, Т. Чухліб. Київ : Наукова думка, 2004. 310 с.
57. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Москва : Наука, 1984. 302 с.
58. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последней трети XIV – нач. XIX в.) / П. Ф. Параска, Л. Е. Семенова, Г. В. Гонца и др. Кишинев : Штиинца, 1987. 463 с.
59. Полонська-Василенко Н. История Украины : У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 608 с.

- 60.Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького : Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – XVII століття. Київ : Україна, 1991. 253 с.
- 61.Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ , 2001. 162 с.
- 62.Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.;
- 63.Смолій В., Степаков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. Київ , 1992. 41 с
- 64.Смолій В., Стнепанков В. Українська національна революція 1648 – 1676 рр. крізь призму століть. *Укр. іст. журнал*. 1998. № 3. С. 3-12
- 65.Соловьев С. М. История России с древнейших времен. *Сочинения*. В 18 кн. Кн.V. Т. 9-10. Москва : Мысль, 1990. 718 с.
- 66.Степанков В. С. Молдовські походи Б. Хмельницького і Т. Хмельницького 1650, 1653. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Moldavski_Khmelnyskoho_1650
- 67.Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.). *Наукові записки інституту історії (АН УРСР)*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. Т. 9. С. 225-250.
- 68.Субтельний О. Історія. Україна. Київ , 1991
- 69.Федорук Я. В. Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво. Автореферат дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2000. 22 с.
- 70.Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького і формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.) Львів : АН України, Ін-т укр. археографії., 1993. 68 с.

71. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина 1: 1654 рік. Львів : «Місіонер», 1996. 262 с.
72. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654 – 1656). *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)*. Київ : Смолоскип, 2003. 796 с.
73. Цисельський Т. Козацтво та Річ Посполита в боротьбі за Молдавський престол у 1653 р. *Чорноморська минушина: Зб. наук. пр.* 2010. Вип. 5. С. 3-13.
74. Черкас Б. В. Українське козацтво у 20–30-х рр. XVI ст. URL : www.inskoz.iatp.org.ua/stati/tcer.htm
75. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
76. Чухліб Т. Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ , 2003. С.146-173
77. Чухліб Т.В. Український гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2-х кн. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2018. Кн.1. 610 с.
78. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 2. 560 с.
79. Яковенко Н. Нариси Історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. URL : <http://www.vesna.org.ua/txt/yakovenkon/znaid/r5-1.html>